

WIESŁAW KOZUB-CIEMBRONIEWICZ (Kraków)

Faszyzm w interpretacji Konstantego Grzybowskiego

W całości kształcie twórczości naukowej Konstantego Grzybowskiego studia nad faszyzmem zajmują istotne miejsce jako przedmiot jego zainteresowań prawno-ustrojowych i doktrynalnych. Studia te były prowadzone przezeń w różnych epokach i okresach historycznych. Dodać należy, że K. Grzybowski „na żywo” obserwował zjawiska związane z powstaniem, rozwojem oraz upadkiem faszyzmu.

I. Ustrój hitlerowskich Niemiec. W *Ustroju politycznym Trzeciej Rzeszy* (1939)¹ scharakteryzował Konstanty Grzybowski podstawowe jego zasady, zaliczając do nich: 1) „rasistowsko podbudowany nacjonalizm” przeciwstawny „egalitarnemu demokratyzmowi”, 2) zasadę wodzostwa przeciwstawną podziałowi władz, 3) „supremację woli” wodza przeciwstawną formalnemu legalizmowi, 4) monopol jednej partii przeciwstawny wielopartyjnemu parlamentaryzmowi oraz 5) zasadę jednolitości Rzeszy przeciwstawną jej federalnej strukturze. Za naczelną wśród tych zasad, logicznie z nich wynikającą, uznał „rasistowsko podbudowany nacjonalizm”, za naczelną funkcjonalnie — zasadę wodzostwa (s. 64).

K. Grzybowski zwracał uwagę, że ustrój Niemiec hitlerowskich nie ma nowej ustawy konstytucyjnej, konstytucji w znaczeniu formalnym, zaś szereg zasad ustrojowych Trzeciej Rzeszy opiera się bardziej na praktyce niż na prawie pisanym. Jej ustrój jest raczej „syntezą teoretyczną faktycznych stosunków niż skodyfikowanymi normami prawnymi” (s. 63).

Charakter prawny tego ustroju określał jako dyktaturę oddającą pełnię władzy w ręce jednego człowieka, nie skrepowanego ani wiarą w istnienie pewnych praw naturalnych, ani prawem pozytywnym. Jednakże Niemcy nie

¹ K. Grzybowski, *Niemcy. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy*, (w:) *Encyklopedia Nauk Politycznych* (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze), Warszawa, marzec 1939, T. IV, Z. 1, s. 62–71.

ujmują tego ustroju jako dyktatury, lecz określają go jako wznowienie staro-germańskiego stosunku wodza do jego drużyny (*Führer und Gefolgschaft*), mającego pełnię władzy nad tą drużyną, która obdarza pełnym zaufaniem swego wodza. Stosunek wodza do jego drużyny ujmują Niemcy raczej „socjologiczno-psychicznie, niż prawnie” (s. 65).

U źródeł tego specyficznego stosunku znajdowała się — zdaniem Grzybowskiego — nieznaną pierwotnemu programowi partii, zasada wodzostwa, która występuje już wyraźnie w *Mein Kampf* (1924). Hitler odrzuca zasadę większości, wskutek której wódz zostaje zdegradowany do roli wykonawcy woli i poglądów innych ludzi. Ruch hitlerowski wyznaje zasadę bezwzględnego autorytetu swego wodza, rządzącego w sposób skrajnie antydemokratyczny, co oddaje istotę hitlerowskiego plebiscytu. Skutkiem niekorzystnego wyniku takiego plebiscytu nie są ani ustąpienie rządu, ani zaniechanie zamierzonego zarządzenia. Plebiscyt jest jedynie sprawdzianem dla rządzącego, czy nie stracił on kontaktu z masami. Naród musi być aktywny politycznie, ale „w formie aklamacji, nie w formie decyzji czy współdecyzji o rządach Rzeszy” (s. 70).

Hitleryzm — wyjaśniał K. Grzybowski — nie ujmuje narodu tak jak doktryny demokratyczne, a więc jako sumę równych i równouprawnionych jednostek. Natomiast naród występuje jako podmiot polityczny podzielony na obywateli, oraz przynależnych do państwa, zaś spośród obywateli jest wyodrębniona faktycznie i prawnie specjalnie uprawniona grupa — członkowie partii — stopniowo wbudowywana w ustrój państwowy, będąca, według Hitlera „po wieczne czasy miejscem politycznego doboru przywódców ludu niemieckiego” według zasady: „Wszyscy przywoici Niemcy są narodowymi socjalistami, tylko najlepsi narodowi socjaliści są członkami partii” (s. 66).

Wnikliwie analizował Konstanty Grzybowski hitlerowskie pojęcie narodu wyrażone przez program partii w zdaniu *Staatsbürger ist, wer Volksgenosse ist. Volksgenosse kann nur sein, wer deutschen Blutes ist ohne Rücksichtnahme auf die Konfession. Kein Jude kann daher Volksgenosse sein* (punkt 4 programu). Tkwiło w tych słowach — według Grzybowskiego — jedno kryterium pozytywne, a mianowicie „krwi niemieckiej” i jedno kryterium negatywne: „krwi żydowskiej” (s. 67).

Dalej K. Grzybowski zwraca uwagę, że natomiast ustawodawstwo hitlerowskie nie wprowadza pozytywnego kryterium rasowego do pojęcia obywatelstwa Rzeszy. Obywatelstwem wedle ustawy z 15 września 1935 r. nie jest jedynie Niemiec krwi nordyckiej. Kryterium przyznania prawa obywatelstwa jest „krew niemiecka lub rodzajowo pokrewna” (*deutschen oder artsverwandten Blutes*), ale wprowadza również kryterium „zasługi osobistej”. „List obywatelski” (*Reichsbürgerbrief*) mieli otrzymywać ci przynależni do państwa krwi niemieckiej lub pokrewnej, którzy „zachowaniem swem dowiedli, że są gotowi i są zdolni do tego, by służyć wiernie niemieckiemu narodowi i państwu” (s. 69).

Ustawodawstwo to oznaczało dla K. Grzybowskiego „wykluczenie z wspólnoty narodowej pewnej obcej grupy i zastosowania kryterium określanego jako „rasowe” od negatywnej strony” (s. 69).

Przyznanie obywatelstwa nie zależało więc od cech wyłącznie rasowych, natomiast selekcja elity — z punktu widzenia rasowego — była zadaniem partii.

Wprowadzenie zasady „zasługi osobistej” przy przyznawaniu obywatelstwa interpretował K. Grzybowski jako chęć utworzenia większej homogeniczności w obrębie grupy obywateli państwa i podkreślenia moralnego waloru prawa obywatelstwa, oraz jako dalsze wzmocnienie pozycji wodza przez szeroki zakres swobodnego uznania władzy przy przyznawaniu prawa obywatelstwa (s. 69).

Organizację stosunków pracy w narodowo-socjalistycznej Trzeciej Rzeszy przedstawiał K. Grzybowski jako zerwanie (w przeciwstawieniu do faszyzmu) z podziałem na pracodawcę względnie reprezentacje pracodawców i reprezentacje pracobiorców. Model hitlerowski tych stosunków to: „kierownik zakładu pracy” i jego drużyna, jak również obok wodza przedsiębiorstwa działająca „rada zaufania” tego przedsiębiorstwa, złożona z delegatów pracowników oraz „państwo nadzorujące” zakład pracy przez powiernika pracy (*Treuhänder der Arbeit*) i socjalne sądy honorowe, którego kompetencje idą tak daleko, że może ono (przez sąd socjalny) usunąć zarówno wodza przedsiębiorstwa (a więc pozbawić właściciela prawa kierowania własnym zakładem pracy) jak i usunąć pracownika. Na identycznej zasadzie (likwidacji przeciwstawienia pracownika i pracodawcy) zbudowano — podkreślał Grzybowski — Niemiecki Front Pracy (*Der deutsche Arbeitsfront*), organizację, która zastąpiła związki zawodowe (s. 70, 71).

K. Grzybowski ukazywał rzeczywistą rolę stanów w systemie społeczno-politycznym i zawodowym Trzeciej Rzeszy; stany to tylko przedmiot a nie podmiot władzy państwowej, organ wykonawczy państwa. W tym upatrywał wyraźną różnicę hitlerowskiej koncepcji stanowości od koncepcji austriackiej i faszystowskiej (włoskiej) gdzie stany są współdziałające w powstaniu organów politycznych (s. 70).

II. Idea hitlerowskiego państwa. W *Klimacie hitleryzmu* (1946)² Konstanty Grzybowski poddał wnikliwej analizie ideologiczno-ustrojowe konstrukcje narodowego socjalizmu.

Geneza i istota hitlerowskiej idei państwa w ujęciu K. Grzybowskiego wynikała z heglowskiego jego pojęcia. Miało to decydujący wpływ na to, że odwieczny respekt Niemca do wszystkiego, co nazywa się władzą, został podbudowany religijnie i przekształcony w ubóstwienie „totemu państwa”. Zniszczyło to „jego odporność wobec woli państwa, jakiegokolwiek by ono było,

² K. Grzybowski, *W klimacie hitleryzmu*, (w:) „Twórczość”, 1946, nr 1.

otwarto drogę dla karnego poddania się hitleryzmowi”. Tym bardziej, że towarzyszyły temu dwa dogmaty: dogmat, iż „każde państwo jest dobre, i dogmat, iż wola obywateli nie może rządzić państwem” (s. 87).

Tak więc Hegel twierdzący, że „jedyną formą istnienia narodu jest państwo”, był ojcem duchowym hitlerowskiej nauki o państwie. Państwo jest rzeczywistym bytem, jest celem samym w sobie i wartością samą w sobie. Wszystko, co państwu służy, jest moralne. Jednostki istnieją moralnie tylko jako część państwa. Państwo zaś może być uosobione tylko przez jednego. Wystarczyło słowo „König” zastąpić słowem „Führer”, by pojawiające się podczas uroczystości hitlerowskich słowa *Du bist das Ganze, Führer. Wir sind dein Teil*, ukazały swe źródło. Są one nie czym innym, jak przetłumaczeniem na język potoczny mętnych heglowskich ogólników o państwie jako bycie, o stosunku jednostek do państwa, o jedynowładcy jako jedynej formie uczynienia państwa rzeczywistością (s. 88).

Za twórców konstrukcji „naukowej” państwa hitlerowskiego K. Grzybowski uważał Carla Schmitta, Ernsta Rudolfa Hubera oraz Otto Koellreutera. To oni przede wszystkim dostarczali prawnych konstrukcji i prawnych argumentów dla metod rządzenia Adolfa Hitlera i oni przede wszystkim są za „intelektualną tych metod podbudowę odpowiedzialni” (s. 88, 89).

Tak więc C. Schmitt pierwszy uzasadnił „naukowo” twierdzenie, iż Hitlerowi przysługuje „prawo” mordowania ludzi. Hegłowską tezę, iż tylko jednostka może ująć w jedność, uczynić rzeczywistym państwo jako byt, E.R. Huber przeniósł na Führera: „Wola jego nie jest subiektywną, indywidualną wolą człowieka, lecz w niej ucieleśnia się zbiorowa wola narodu, jako wielkości utworzonej przez dzieje... Zbiorowa wola narodu staje się świadomością Führera i w nim się objawia” (s. 89). Natomiast Otto Koellreuter wykazywał, iż związanie państwa prawem „jest ograniczone do jednego, liberalnego światopoglądu i sprzeciwia się ujmowaniu państwa jako narodowego porządku życiowego” (s. 90).

III. Charyzmatyczna tyrania. W *Nauce o Państwie* (1949)³ Konstanty Grzybowski przeprowadził typologiczną analizę faszystowskiego systemu władzy.

Za istotną cechę faszystowskiego systemu władzy K. Grzybowski uważał charyzmatyczny jego typ, charakterystyczny dla ustrojów nazywanych „dyktatorialnymi”, poprawniej zaś tyraniami. Opisując dyktaturę jako ustrój przejściowy, tyranię zaś jako ustrój trwały w starogreckim rozumieniu tego pojęcia, nazywał hitleryzm i faszyzm tyraniami, w których rządzący powoływał się na swoje szczególne kwalifikacje, wynikające z jego znajomości potrzeb i celów rządzących oraz rozumienia ducha narodu czy społeczeństwa i to stanowiło jego legitymację. Monopol władzy co do właściwego interpretowania potrzeb i celów rządzonych znajdował wyraz w określeniach: *Der Führer hat immer Recht* lub *Mussolini ha sempre ragione* (s. 26).

³ K. Grzybowski, *Nauka o państwie*, cz. I, Kraków 1949.

IV. Instytucjonalizacja partii faszystowskiej. W *Instytucjonalizacji partii politycznych* (1972)⁴ K. Grzybowski przedstawił cechy procesu instytucjonalizacji partii faszystowskiej.

Następstwem ustanowienia faszystowskiego systemu władzy był według K. Grzybowskiego proces instytucjonalizacji monopartii faszystowskiej, postępujący w kilku etapach. Pierwszym jego aktem, dokonywanym w formie norm prawnych, była likwidacja wszystkich innych dotąd istniejących partii politycznych. Za cechę charakterystyczną tego pierwszego aktu uznać należy likwidowanie partii politycznych uznających ten ustroj, a nawet współzrządzających z partią faszystowską. Likwidowanie innych partii nastąpiło więc nie ze względu na występowanie ich przeciw zasadniczym podstawom ustroju, lecz ze względu na samo ich istnienie jako partii politycznych, jako przeszkody do monopartyjności.

Aktem drugim, po rozwiązaniu wszystkich partii z wyjątkiem jednej, było wydanie zakazu tworzenia partii politycznych. Rezultatem tego zakazu było pozostanie tylko jednej partii politycznej, mającej prawnie zagwarantowany monopol istnienia, niezależnie od tego, czy inne ewentualnie chcące powstać partie polityczne przyjmowałyby zasadniczo jej doktrynę, czy też nie. Istniał więc, zdaniem K. Grzybowskiego, prawny monopol już nie jednej doktryny, ale prawny monopol jednej organizacji, stanowczo odróżniający ten typ instytucjonalizacji od dotychczasowego, demokratycznego.

Za akt trzeci należy uznać regulację przez normy prawa państwowego stanowiska prawnego partii w państwie w sposób czyniący z niej organ władzy państwowej. Następstwem tego stanu rzeczy było: 1) włączenie konstytucyjne partii w państwo, 2) kreowanie każdorazowego „wodza” partii z tytułu sprawowanego stanowiska na głowę państwa lub głowę rządu, 3) zaistnienie analogicznej unii realnej wielu innych stanowisk w aparacie partyjnym i państwowym, 4) ochrona prawno-karna partii na równi z tymi samymi normami prawnymi, co państwa i jego urządzeń, 5) przyznanie organom partii jako takim szeregu kompetencji z zakresu prawa publicznego, oraz 6) ustanowienie partii częścią aparatu państwowego.

Monopartii faszystowskiej K. Grzybowski odmówił charakteru partii politycznej ze względu na: 1) zbliżony charakter monopartii faszystowskiej do organu państwa (nie była ona jego „typowym tradycyjnym” organem), 2) pozbawienia wskutek instytucjonalizacji monopartii faszystowskiej jej cech właściwych partiom politycznym, 3) nadanie tej partii cech organu państwowego powodujące niemożność określenia tego zjawiska jako instytucjonalizacji partii politycznej.

Monopartiom faszystowskim odmówił K. Grzybowski także charakteru partii politycznych z powodu odmiennej ich struktury wewnętrznej. Partie polityczne to *Form des politischen Führertums in einer auf der Gleichheit der*

⁴ K. Grzybowski, *Instytucjonalizacja partii politycznych*, (w:) Zeszyty Naukowe UJ CCXCVI, Prace z nauk politycznych, 1972, z. 3.

Bürger ruhenden Staatsform, właściwa im forma „przywództwa”, czyli właściwa im metoda selekcji kierowników partii, *setzt die Rechtgleichheit der Geführten voraus, denn nur dann kann sich der Führer aus eigener Initiative seine Stellung erobern*. Celowe jest, zdaniem K. Grzybowskiego, przeciwstawienie partii burżuazyjno-demokratycznych i socjaldemokratycznych (niezależnie od ich istnienia w systemie wielo- czy jednopartyjnym) tzw. partiom faszystowskim. W tych pierwszych dokonuje się selekcji kierownictwa za zgodą ogółu członków, w drugim natomiast „Duce” czy „Führer” jest nieusuwalnym z własnego prawa przywódcą i powołuje bezpośrednio lub pośrednio cały aparat partyjny. K. Grzybowski podkreślał również, że wewnątrz partii faszystowskiej nie funkcjonują metody demokratyczne oraz że formalnie i prawnie obowiązuje zasada „wodzostwa” (*Führertum*). Ostatecznie wyrażał pogląd o niemożności ujmowania w jedno pojęcie tak sobie przeciwstawnych, w podstawowych cechach struktury wewnętrznej, organizacji społecznych (s. 25–26).

Za cechy charakterystyczne interpretacji faszyzmu przez K. Grzybowskiego uznać należy:

1. uczynienie przedmiotem naukowej analizy, przede wszystkim narodowego socjalizmu,

2. traktowanie faszyzmu jako zjawiska wieloaspektowego będącego: ruchem politycznym, ideologią, ustrojem prawno-politycznym i społeczno-politycznym oraz systemem władzy,

3. uznanie zasad rasistowskiego nacjonalizmu i wodzostwa za podstawę ustroju politycznego III Rzeszy,

4. określenie ustroju hitlerowskich Niemiec jako dyktatury (charyzmatycznej tyranii) nie ograniczonej ani przez prawo pozytywne ani przez prawo natury,

5. ukazanie istoty monopartii partii faszystowskiej, jako pozbawionej charakteru partii politycznej,

6. wyjaśnienie związków zachodzących pomiędzy obywatelstwem III Rzeszy a obowiązującymi w niej zasadami narodowo-rasowymi,

7. przedstawienie modelu organizacyjnego stosunków pracy w narodowo-socjalistycznej III Rzeszy na tle porównawczym (włoskim),

8. uznanie Carla Schmitta, Ernsta Rudolfa Hubera oraz Otto Koellreutera za twórców teorii państwa hitlerowskiego, zaś Hegla za jej prekursora.

Konstanty Grzybowski w swych pracach o faszyzmie wytyczył generalnie kierunek badań nad tym zjawiskiem, stając się inspiratorem dla polskiej współczesnej faszystologii.